

جامعه‌شناسی توسعه

از اقتصاد تا فرهنگ

دکتر مری عنبری

تهران

۱۳۹۰

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: عنبری، موسی، ۱۳۵۲-
عنوان و نام پدیدآور: جامعه‌شناسی توسعه: از اقتصاد تا فرهنگ / موسی عنبری.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: ۵۵، ۴۳۴ ص.
فروست: «سمت»: ۱۵۵۳. علوم اجتماعی؛ ۸۵.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۰-۷۱۵۶ ۶۴۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی:
Moosa Anbari, Sociology of Development from Economics to Culture.
یادداشت: واژه‌نامه
یادداشت: کتابنامه: ص ۴۱۰-۴۲۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت: نمایه.
موضوع: رشد اقتصادی
موضوع: اقتصاد توسعه
موضوع: رشد اقتصادی - جنبه‌های جامعه‌شناختی
موضوع: فرهنگ و تکنولوژی
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ج ۲ / ۷۵ / ۷۵
رده‌بندی دیویی: ۳۳۸/۹
شماره کتابشناسی ملی: ۲۷۰۰۴۱۵

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

جامعه‌شناسی توسعه: از اقتصاد تا فرهنگ

دکتر موسی عنبری (دانشیار گروه مطالعات توسعه دانشگاه تهران)

ویراستار: ندا طاهری

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۰

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: یاران (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۶۴۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع

مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی

پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بود. این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سارمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۲/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم اجتماعی در مقطع کارشناسی ارشد به عنوان منبع اصلی درس «جامعه شناسی توسعه» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با ارسال انتقادهای و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
	بخش اول: مفهوم‌شناسی توسعه
۹	فصل اول: مفاهیم بنیادی
۱۰	توسعه
۱۹	منظر کلان
۲۰	منظر خرد
۲۱	مدرنیته
۲۸	عقلانیت
۳۰	تمایز و تمرکز ساختاری
۳۲	تحرک و پویا
۳۵	جامعه صنعتی
۴۱	جمع‌بندی
۴۴	زمینه‌های بحث بیشتر
	بخش دوم: گفت‌وگو پیشرفت: قانون و اقتصاد
۴۹	فصل دوم: پارادایم توسعه
۴۹	زمینه شکل‌گیری
۵۱	رویکرد بنیادی به موضوع (الگوی تحلیل)
۵۵	روش تحلیل
۵۸	مکاتب و نظریه‌ها
۵۸	رویکرد رشد

۶۳	رویکرد نگرشی
۷۶	رویکرد نهادین (ساختاری)
۹۹	ابهامات پارادایمی
۱۰۴	جمع‌بندی
۱۰۶	زمینه‌های بحث بیشتر
۱۰۷	فصل سوم: پارادایم ضد توسعه
۱۰۸	زمینه شکل‌گیری
۱۰۹	نگاه بنیادی به موضوع (الگوی تحلیل)
۱۱۳	روش تحلیل
۱۱۴	مکاتب و نظریه‌ها
۱۱۴	مکتب ساختارگرایی توسعه
۱۱۷	مکتب امپریالیسم
۱۲۲	مکتب وابستگی
۱۳۱	ابهامات پارادایمی
۱۳۱	انتقادات زمینه‌ای
۱۳۲	انتقادات معرفت‌شناختی
۱۳۳	انتقادات روش‌شناختی
۱۳۴	جمع‌بندی
۱۳۵	زمینه‌های بحث بیشتر
	بخش سوم: گفتمان بازاندیشی: انسان و فرهنگ
۱۳۹	فصل چهارم: پارادایم پساتوسعه
۱۳۹	زمینه شکل‌گیری
۱۴۷	نگاه بنیادی به موضوع و روش تحلیل
۱۵۲	مکاتب و نظریه‌ها
۱۵۲	جمع‌بندی
۱۵۳	زمینه‌های بحث بیشتر

فصل پنجم: توسعه انتقادی

۱۵۴

منتقدان فلسفی

۱۵۵

منتقدان به بنیانها و اصول (پساتوسعه گرایان)

۱۵۹

منتقدان فرهنگی

۱۶۸

فرهنگ مدنی: فرهنگ به مثابه مدنیت

۱۷۰

فرهنگ اقتصادی شده: فرهنگ به مثابه تجارت و اقتصاد

۱۷۱

فرهنگ سیاسی: فرهنگ به مثابه هویت

۱۷۵

منتقدان سیاسی - اجتماعی

۱۷۹

جمع بندی

۱۸۵

زمینه های بحث بیشتر

۱۸۶

فصل ششم: توسعه وابسته

۱۸۸

توسعه نابرابر در نظام جهانی

۱۹۱

ایمانوئل والرشتاین

۱۹۱

سمیر امین

۱۹۹

موقعیت وابستگی

۲۰۶

کاردوزو و فالتو

۲۰۶

دوس سانتوس

۲۱۱

پیترا یوانز

۲۱۳

پل سینجر

۲۱۸

جمع بندی

۲۱۹

زمینه های بحث بیشتر

۲۲۱

فصل هفتم: رویکرد مدرنیزاسیون بازاندیشانه

۲۲۲

آنتونی گیدنز: بازاندیشی نهادین و خود

۲۲۵

آلریش بک: پیامدهای ناخواسته و جامعه ریسک

۲۴۳

جامعه ریسک (مخاطره آمیز)

۲۴۸

اسکات لث: اجتماع بازاندیشانه

۲۶۰

ابعاد اجتماع بازاندیشانه

۲۶۳

۲۶۷	جمع‌بندی
۲۷۰	زمینه‌های بحث بیشتر
۲۷۱	فصل هشتم: مکتب تنظیم و مقررات توسعه
۲۷۲	شیوه‌های توسعه: اگلی‌اتا
۲۸۰	جمع‌بندی
۲۸۲	زمینه‌های بحث بیشتر
۲۸۳	فصل نهم: توسعه مشارکتی
۲۹۱	گفتمانهای توسعه از منظر مشارکت
۲۹۲	گفتمان توسعه غیر مشارکتی (توسعه دولت‌راهربر)
۲۹۶	گفتمان توسعه مشارکتی (توسعه غیر دولتی و بر مبنای سنتهای مدنی)
۳۰۸	بخش سوم یا سازمانهای غیر دولتی
۳۱۵	گونه‌شناسی سازمانهای غیر دولتی
۳۱۵	قلمرو سازمانی یا مکان جغرافیایی
۳۱۸	ساختارهای سازمانی
۳۱۹	کارکردها و خدمات
۳۱۹	گروههای هدف و ارباب رجوع
۳۲۲	سازمانهای غیر دولتی و دولت
۳۲۵	جمع‌بندی
۳۲۷	زمینه‌های بحث بیشتر
۳۲۸	فصل دهم: توسعه پایدار
۳۳۰	توسعه پایدار: تعریف و ابعاد
۳۳۲	رویکرد نظری به موضوع
۳۳۳	چالشهای محیط‌شناختی (اکولوژیکی)
۳۴۴	چالشهای فن‌شناختی (تکنولوژیک)
۳۴۸	گذار به توسعه بوم‌آورد
۳۵۱	جمع‌بندی
۳۵۲	زمینه‌های بحث بیشتر

۳۵۳	فصل یازدهم: رویکرد کیفیت زندگی و توسعه انسانی
۳۵۶	خاستگاه و زمینه پیدایش
۳۵۹	کیفیت زندگی و مفاهیم متناظر
۳۷۲	شاخصهای کیفیت زندگی
۳۷۵	شاخص درآمد سرانه (تولید ناخالص داخلی)
۳۸۰	شاخص بهزیستی و ندرفورد - ریلی
۳۸۰	شاخص بهداشت اجتماعی فورد هام
۳۸۱	شاخص پیشرفت واقعی
۳۸۴	شاخص سالهای عمر همراه با کیفیت
۳۸۵	شاخص توسعه انسانی
۳۹۱	شاخص فقر انسانی
۳۹۲	شاخص توسعه جنسیتی (GDI)
۳۹۴	معیار توانمندی جنسیتی (GEM)
۳۹۶	جمع‌بندی
۴۰۲	زمینه‌های بحث بیشتر
۴۰۳	فصل دوازدهم: جمع‌بندی کتاب
۴۱۰	منابع و مآخذ
۴۱۰	فارسی
۴۲۰	انگلیسی
۴۲۷	واژه‌نامه
۴۲۹	نمایه

پیشگفتار

سپاس به درگاه خداوند متعال که توفیق داد بتوانم مجموعه نوشته‌ها، ایده‌ها، و یادداشت‌برداریهای چندساله خود را در زمینه نظریه‌های توسعه در کتابی مختصر تدوین کنم. شایسته است پیش از ورود به مباحث اصلی کتاب چند نکته را با خواننده گرامی مطرح کنم. همیشه احساس می‌کردم که دست‌بندی رایج ادبیات توسعه به «نوسازی»، «ایستگی و نظام جهانی»، «ظرافتهایی را در تشریح این سه دیدگاه نادیده می‌گیرد. بنابراین، در سدد برآمدم، با نگاهی پارادایمی و کلان‌تر، دست‌بندی دیگری نیز از ادبیات توسعه ارائه کنم.

از خودم پرسیده‌ام که، با وجود کتب متعدد و پر مطالبی که در حوزه توسعه وجود دارد، جایگاه این کتاب، در مقایسه با سایر کتابهای موجود در این زمینه، کجاست. آیا کتاب حاضر از نظر محتوا با آثار موجود فارسی تفاوتی دارد؟ چه کاستیهایی در آثار فارسی توسعه وجود دارد که این کتاب در رفع آنها کوشیده است؟ واقعیت این است که در این کتاب، ضمن ارج‌گذاری و اذعان به اهمیت کتابهای تألیفی و ترجمه‌ای موجود در حوزه توسعه، برخی از غلاها و کاستیهای بارز آنها برطرف شده است. ممکن است برخی از خوانندگان چیزی را که ما کاستی می‌بینیم نقص نبینند و همچنان کوشش کتاب را در راستای تلاش کتابهای دیگر، البته کمی مفصل‌تر، بپندارند، اگر چنین باشد، به طور قطع، من به مقصدم نرسیده‌ام، لکن زحمت و دقت زیادی که در جستجو و مطالعه آثار مختلف صرف کرده‌ام، به من این اعتماد را می‌دهد تا، بایی پروایی، این دسته از خوانندگان گرامی را به تأمل و تدبر بیشتر فراخوانم.

کتابهایی که با عنوان یا مضمون «جامعه‌شناسی توسعه» منتشر شده‌اند، اساساً بر محور دو موضوع بوده‌اند: واژه‌شناسی توسعه و مکتب‌شناسی توسعه. در هر دو مورد هم، کتب موجود دستاوردها و مباحث ارزشمندی داشته‌اند. در بحث واژه‌شناسی، واژه توسعه و واژگان هم‌خانواده آن، شامل نوسازی، تکامل، تحول، تطور و غیره، تعریف شده است. در بحث مکاتب نیز نظریه‌های توسعه، شامل «نوسازی»، وابستگی و نظام جهانی^۱، دسته‌بندی شده‌اند و نظریه‌های حداقل دو نفر از مهم‌ترین صاحب‌نظران هر مکتب تشریح شده است. برای مثال، دو کتاب پرخواننده استادان خودم، آقایان دکتر مصطفی ازکیا و دکتر تقی آزاد ارمکی، با عنوان جامعه‌شناسی توسعه چنین رویکردی داشته‌اند^۲، با این تفاوت که در همین سیاق، در بیشتر کتب مربوط به جامعه‌شناسی توسعه و نوسازی، حتی کتب ترجمه‌شده نیز چنین منظری وجود داشته است.

کتابهای مذکور چون از اولین کتابهای جامعه‌شناسی توسعه در ایران هستند، ارزش خاصی دارند و کاستیهای احتمالی آنها را باید به علت قلت منابع و مشکلات همراه با شروع یک کار دانست. ویژگیهای بارز کتابهای موجود این است که:

- در این کتب، تبارشناسی، تراکم معنایی و بستهای مفهومی واژه توسعه و مفاهیم دیگر به وضوح بیان نشده است. تعریف یک مفهوم در کنار مفهوم دیگر وجود دارد اما نسبت میان آنها مشخص نیست. در عمده این کتابها مفهوم مدرنیته به سان گرایش فکری و فرهنگی حاکم بر ماشین توسعه تعریف نشده است.
- در این کتب نویسندگان به سرعت به دسته‌بندی رایج محققان متقدم از نظریه‌ها قناعت کرده‌اند و موضعی دست پایین برای خود برگزیده‌اند؛ البته برخی دقتها و ظرافتهای تألیف نیز در این کتب مفقود است.

۱. ر.ک.:

- ازکیا، مصطفی (۱۳۷۷)، جامعه‌شناسی توسعه، با همکاری غلامرضا غفاری، تهران: کلمه.

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۶)، جامعه‌شناسی توسعه، تهران: علم.

- نویسندگان کتب تألیفی به زبان فارسی، در جستجوی منتهای اصلی متفکران مورد بحث و استناد به کتب ایشان کاملاً کوشا نبوده‌اند. بنابراین، در بسیاری از مباحث و موضوعات حساس به گفته‌های دست‌چندم استناد کرده‌اند نه به آثار خود متفکران.

- در طرح دیدگاهها و نظریه‌ها، منطق توجه به برخی از نظریه‌ها و چشم‌پوشی از برخی دیگر نامشخص است. به احتمال زیاد، اقتصادی یا سیاسی پنداشتن برخی از نظریه‌ها، علت این چشم‌پوشی است، که البته این از کاستیهای بارز کتابهای جامعه‌شناسی توسعه در ایران بوده است که از ربط نظریه‌های اقتصاد توسعه، سیاست و مدیریت با جامعه‌شناسی توسعه غفلت کرده‌اند.

مؤلف در کتاب حاضر می‌کوشد که مشکلات موجود را برطرف کند. به عبارت بهتر، در این کتاب به دسته‌بندی رایج محققان متقدم از نظریه‌های توسعه اکتفا نمی‌شود، بلکه، بر پایه معیارهای چندگانه، نظریه‌های گوناگون در زیرمجموعه سه پارادایم مهم دسته‌بندی می‌شود. مؤلف در جستجوی منتهای اصلی متفکران مورد بحث و استناد به کتب ایشان کاملاً کوشا نبوده است. بنابراین، تا جایی که ممکن بوده از استناد به گفته‌های دست دوم خودداری کرده است.

در این کتاب، نظریه‌هایی آمده است که در برخی از کتابهای جامعه‌شناسی توسعه نیست و البته این نظریه‌ها در کانون بحث توسعه هستند (مثلاً نهادگرایی و توسعه و مکتب تنظیم توسعه). موضوع ریسک و بحرانهای اخیر توسعه که بخش مهمی از ادبیات توسعه کنونی است، در این کتاب مورد بحث قرار گرفته است.

نکته مهم دیگر که گفتنش را در اینجا ضروری می‌دانم این است که این کتاب اساساً به دنبال طرح و ارزیابی نظریه‌های جدید توسعه، خاصه از ۱۹۷۵ به بعد، بوده است، از این رو با سایر کتابهای هم‌نام خود تفاوت دارد. کتاب با هدف ترسیم فرایند بازاندیشی در توسعه نگارش یافته و مجموعه آثار توسعه را در دو گفتمان کلان دسته‌بندی کرده و در بخشهای مجزا مورد بررسی قرار داده است:

الف) گفتمان پیشرفت، که بر بنیادهای اقتصادی توسعه تأکید می‌کند، گفتمان

تکوین ادبیات توسعه است. این گفتمان ریشه در تکامل‌گرایی دارد و بر این پیش‌فرض استوار است که توسعه، به سان قانون آهنین و عام، زندگی همه انسانها را در خواهد نوردید. علمی که پشتوانه این قانون بوده و به آن قوام بخشیده اقتصاد است. اقتصاد، تا به حال فرایند توسعه را مکانیزمی پنداشته، یعنی آن را کاملاً تابع قانون و قاعده‌های عام مشخص بررسی کرده است.

ب) **گفتمان بازاندیشی**، که بر فرهنگ متکی است. این گفتمان رویکردی پویا و فرهنگی به توسعه دارد و توسعه را فراتر از قاعده‌های از پیش تعیین شده و مشخص می‌داند. موضوع اصلی در این گفتمان، انسان و صفات بومی، تاریخی و فرهنگی اوست. ما با استدلال حاکمیت فرهنگ و دعاوی مردم‌شناختی بر این گفتمان، عنصر مسلط بر آن را انسان و فرهنگ تکرار کرده‌ایم. رویکردهای پساتوسعه با موضوعات پایداری، بازاندیشی و فرهنگ، و انسان‌گرایی در توسعه، در زیرمجموعه این گفتمان قرار دارند.

از نظر من مؤلف، مهم آن است که شما خواننده گرامی مطالب و ساختار کتاب را بدیع و عمیق بیابید نه آنکه لزوماً با استدلالها و عقاید من در کتاب موافق باشید. مهم این است که تلاش و کاوشهای نویسنده، عرصه‌ای را برای نگرش جدید به موضوعات توسعه باز کند. تردید ندارم که این کتاب چنین خواهد کرد. انتقادات و موشکافیهای علمی خوانندگان محترم نیز به این کار کمک خواهد کرد.

سرانجام، شایسته است که به پاس بهره‌هایی که از نظریات استادان و محققان محترم در حوزه توسعه برده‌ام، از ایشان سپاسگزاری کنم. استادان دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران در گروههای مطالعات توسعه، جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی حق بزرگی بر گردن بنده در تألیف این کتاب دارند. من به راهنمایها و کمکهای علمی دکتر مهدی طالب، دکتر تقی آزاد ارمکی، دکتر رحمت‌الله صدیق سروستانی، دکتر غلامرضا جمشیدیها و دکتر ابراهیم رزاقی مدیونم. نقاط قوت کتاب را نتیجه یادگیری در خدمت دکتر مهدی طالب، دکتر مصطفی ازکیا، دکتر منصور وثوقی، دکتر ژاله شادی‌طلب و دکتر محمدجواد ناطق‌پور می‌دانم. از

دکتر حسین میرزایی، دکتر سید احمد فیروزآبادی، دکتر حسین ایمانی جاجرمی و دکتر غلامرضا غفاری نیز به عنوان همکاران فرهیخته خود یاد می‌کنم. این کتاب را به نشانه امتنان به استادان یادشده تقدیم می‌کنم و خود را همچنان نیازمند راهنماییهای ایشان می‌دانم.

از کسانی که اینجانب را در تدوین این کتاب یاری کرده‌اند سپاسگزاری می‌کنم. آقای دکتر آزاد ارمکی مشوق من در تدوین کتاب و تسهیل انتشار آن در سازمان «سمت» بوده‌اند، آقایان رضا عبدالرسولی و کاظم شیخ‌لر، کارشناسان محترم سازمان «سمت»، مرا در فعالیتهای مربوط به داوری و انتشار کتاب یاری کردند، خانم ندا طاهری، دانش‌آموخته جامعه‌شناسی، ویرایش کتاب را برعهده گرفتند، عنایت و همکاری این عزیزان را ارج می‌نهم. در پایان، راهنمایی، همفکری و انتقادهای اصلاحی خوانندگان ارجحتم را با دیده منت می‌پذیرم و هر نوع مساعدت در این زمینه را مزید امتنان و شایان دعای خیر می‌دانم.

در پناه خداوند

موسی عنبری

عضو هیئت علمی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

تابستان ۱۳۸۹